

Ю.В. Деркаченко*

МІЖНАРОДНЕ УСИНОВЛЕННЯ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Усиновлення міцно ввійшло до життя нашого суспільства і є, в певному значенні, мірилом гуманності будь-якого суспільства і держави. Цей інститут має свою багату та цікаву історію зі стародавніх часів і до сьогоднішніх днів. Особливий інтерес викликає усиновлення українських дітей іноземними громадянами. Якщо у середині 40-х рр. ХХ ст. мали місце лише одиничні випадки такого усиновлення, то до кінця 1980-х рр. подібне усиновлення стало в більшості країн світу звичайною практикою. У цей період починає широко застосовуватися термін “міжнародне усиновлення”, що об’єднує поняття, яке раніше вживалися окремо, “усиновлення дітей-іноземців” і “усиновлення дітей іноземцями”.

Метою цієї статті є дослідження ролі, з’ясування правових форм визначення поняття “міжнародне усиновлення” та системний аналіз практики співробітництва держав у процесі міжнародного усиновлення.

В сучасній правовій літературі існує значна кількість пропозицій щодо визначення поняття “міжнародне усиновлення”, передусім у працях Л.П. Ануфрієвої¹, В.Г. Храбскова², І.К. Городецької³, В.А. Рясенцева⁴, Г.К. Матвеева⁵ та інших вчених.

Міжнародно-правові питання пов’язані з усиновленням розглядаються спеціально у працях І.А. Зіміної⁶, Е.О. Петухової⁷ та інших. Але кількох робіт зовсім недостатньо для глибокого освоєння виникаючих проблем, що і обумовлює актуальність спеціального дослідження цих питань. Тим більше, що вказані праці були підготовлені на матеріалах практики Білорусі та Російської Федерації.

Міжнародно-правова практика України в цій сфері співробітництва держав не вивчалася, тому існує велике коло питань, які потребують термінового вирішення, пов’язаних зі зміною соціально-економічного положення в країні, зростанням числа дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків. Виходячи з цього необхідно розглянути проблеми, зокрема пов’язані з міжнародним усиновленням.

Проте, не зважаючи на безперечну значимість цих досліджень, існує велике коло питань, які потребують термінового вирішення щодо міжнародного усиновлення.

На даний час у нашому суспільстві немає чіткого визначення міжнародного усиновлення. Сімейний кодекс України (далі — СК України) не дає поняття міжнародного усиновлення. Відповідно до ст. 207 СК України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім’ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого ст. 282 СК України.

Необхідним доповненням для визначення поняття “міжнародне усиновлення” повинне стати “включення в дане поняття основного чинника — юридичного зв’язку даного відношення з декількома правовпорядками”⁸.

© Деркаченко Ю.В., 2006

* викладач кафедри права України Міжнародного науково-технічного університету (Краматорськ), аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України

¹ Ануфрієва Л.П. Курс міжнародного частного права — М.: БЕК 2000. — 3 том.

² Храбсков В.Г. Международное частное право в системе современного международного права // Правоведение. — 1982. — № 6.

³ Городецкая И.К. Международная защита прав и интересов детей. — М.: Международные отношения, 1973.

⁴ Рясенцев В.А. Советское семейное право. — М.: Юридическая литература, 1982.

⁵ Матвеев Г.К. Советское семейное право. — М.: Юридическая литература, 1985.

⁶ Зиминая И.А. Правовое регулирование отношений, возникающих из международного усыновления: Дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. — Мн., 2003. — 115 с.

⁷ Петухова Э.А. Актуальные проблемы усыновления иностранными гражданами детей, имеющих российское гражданство: Автореферат дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. — М., 2004. — 32 с.

⁸ Ануфрієва Л.П. Курс міжнародного частного права — М.: БЕК, 2000. — 3 том. — С. 593.

Слід зупинитися на самому терміні “міжнародне усиновлення”. Застосування вказаного терміну бачиться дискусійним та викликає деякі сумніви.

По-перше, слово “міжнародний” перекладається як “міжнародний”, а в деяких випадках як “міждержавний”. Так наприклад, відомим правовим актом, що регламентує міжнародне усиновлення дітей, є Гаазька Конвенція про захист дітей і співробітництво у галузі міждержавного усиновлення (далі Гаазька Конвенція) (прийнята у 1993 році, але не ратифікована Україною)⁹. Виходячи з перекладу назви Гаазької Конвенції, можна зробити висновок, що дитину усиновляє держава, а не фізична особа, що проживає на території іноземної держави. Не можна, звичайно, стверджувати, що країна, в яку дитина переїздить жити, не має ніякого відношення до даного процесу. Вона надає можливість своїм громадянам ввезти дитину і приймає її в своє громадянство, якщо усиновителі цього бажають, а дитина, що досягла певного віку, не заперечує. Але у будь-якому випадку дитина виховуватиметься і житиме, в першу чергу, в сім’ї, а вже потім у тій або іншій державі. Тому термін “міжнародне усиновлення” як найповніше відповідає значенню вказаних відносин та не суперечить змісту самої Гаазької Конвенції.

По-друге, термін “міжнародний” у більшості випадків ототожнюється зі словами “міждержавний” та “міжвладний”. За допомогою даних понять розкривається значення терміну “міжнародні відносини”, який є предметом вивчення в міжнародному публічному праві.

В міжнародному приватному праві термін вживається в значенні, що відносини виникають в умовах транскордонного спілкування, тобто виходять за рамки правової системи якої-небудь однієї держави. Предметом міжнародного приватного права є цивільно-правові, шлюбно-сімейні та трудові відносини, як би “пересажені” на міжнародний “грунт”.

При такому механічному підході не враховуються складність і своєрідність даних явищ. У той же час цивільно-правові коріння відносин, що регулюються міжнародним приватним правом, очевидне, як очевидна і приналежність цих відносин до міжнародного середовища¹⁰.

Однією з умов встановлення усиновлення є те, що усиновлення можливе тільки на користь дитини, причому особливо треба враховувати цей інтерес, якщо дитина усиновляється іноземними громадянами.

Кажучи про інтерес дитини, практично всі вчені вказують, що внаслідок неповноліття дитини цей інтерес за неї визначають батьки. Що ж робити у випадку, якщо у дитини їх немає або вони від неї відмовилися, іншими словами, якщо дитина знаходиться під опікою держави? В цьому випадку саме держава в особі своїх уповноважених органів повинна визначити цей інтерес. А оскільки інтересом є належне сімейне виховання, держава повинна прагнути влаштувати долю дитини, нехай навіть в іноземній сім’ї.

Оскільки питання, пов’язане з іноземним усиновленням, є предметом міжнародного приватного права, то необхідним компонентом цих відносин є наявність іноземного елемента. Як відомо, існує три види іноземного елемента: суб’єкт відносин, об’єкт відносин та юридичний факт.

В даному випадку іноземним елементом виступає суб’єкт (наприклад, іноземець усиновляє дитину — українського громадянина) і юридичний факт (наприклад, акт про усиновлення виходить із території іноземної держави, де була усиновлена дитина-українець). Іншими словами, виникає два аспекти: “усиновлення дітей-іноземців” і “усиновлення дітей іноземцями”, причому дуже важливо, де саме юридичний факт — усиновлення — встановлюється: на території України або на території іноземної держави. Треба визначити, що в даний час в Україні найбільш поширене усиновлення українських дітей іноземцями.

⁹ Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення (29 травня 1993 року, Гаага) // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

¹⁰ Храбсков В.Г. Международное частное право в системе современного международного права // Правоведение. — 1982. — № 6. — С. 37.

При усиновленні дітей — громадян однієї країни громадянами іншої зачіпаються інтереси декількох осіб, що є громадянами різних держав, або осіб, що проживають на території різних країн. У цих країнах можуть бути інші та навіть абсолютно протилежні погляди на усиновлення. Ці відмінності обумовлюються, перш за все, відмінностями в цілях, які ставляться перед інститутом усиновлення в цих державах. У зв'язку з цим доцільно вказати визначення, закріплені в законодавствах деяких держав.

Так, у країнах Західної Європи законодавчо закріплюється, що усиновлення можливе тільки з урахуванням інтересів дітей, але в той же час воно направлене на те, щоб “забезпечити бездітних осіб спадкоємцями, зробити можливим існування фірми”, внаслідок чого у ряді країн допускається шлюб між усиновленим і усиновлювачем, а також усиновлення повнолітніх осіб¹¹.

У Німецькому цивільному укладенні як такого визначення “усиновлення” немає, тільки сказано, що усиновлення допустиме, якщо воно служить на благо дитини і слід чекати, що між усиновлювачем і дитиною виникнуть такі ж відносини, як між батьком і дитиною (ч. 1, пар. 1741)¹². Шотландський акт 1978 р. усиновленням розуміє як порядок, належний батьківським правам і обов'язкам, що встановлює зв'язок дитини і усиновлювача¹³.

Цікавим є той факт, що в мусульманських країнах усиновлення взагалі заборонене. Ця заборона базується на положенні Корану (33:4-5): “Не влаштував алах для людини двох сердець всередині і не зробив ваших приймків вашими дітьми. Зведіть їх до їх батьків, це справедливіше у алаха, а якщо не знаєте їх батьків, то це ваші брати у вірі і ваші близькі”. Єдиною мусульманською державою, де існує і функціонує інститут усиновлення, є Туніс (книга 7 Кодексу Тунісу про особистий статус 1956 р. та Закон № 58-27 від 4 березня 1958 р. з наступним змінами). В інших країнах існує інститут “прийому” або “притулку”, згідно з яким подружжя зобов'язується прийняти дитину і дати йому необхідну допомогу, але дитина не може ні носити прізвище своєї нової сім'ї, ні розраховувати на частину майна або бути спадкоємцем¹⁴.

Оскільки у відносинах бере участь “іноземний елемент”, можуть бути такі випадки усиновлення:

- в Україні іноземцем усиновляється українська дитина;
- в Україні українським громадянином усиновляється іноземець;
- в Україні іноземець усиновляє іноземця;
- за кордоном український громадянин усиновляє іноземного громадянина;
- за кордоном український громадянин усиновляє українця;
- за кордоном іноземець усиновляє українського громадянина.

Як бачимо, випадків немало, й у зв'язку з цим виникає питання: нормами якого права регулюватиметься кожен випадок вказаних відносин?

Відносини в міжнародному приватному праві, як відомо, регулюються колізійними нормами, тобто нормами, які вказують, правом якої держави слід керуватися при регулюванні тих або інших правовідносин, у даному випадку відносин щодо усиновленню.

Про поняття “усиновлення” мова йде в російській дореволюційній літературі (до 1917 р.). Так, В. Сергеевич визначав, що “усиновлення — це спосіб встановлення союзу батьків і дітей”¹⁵. Відомий вчений Г.Ф. Шершеневич вважав, що “поняття усиновлення — це імітація сім'ї з боку відсутнього потомства”. Крім того, Г.Ф. Шершеневич визначав, що під усиновленням розуміється як визнання за сторонніми особами юридичного положення законних дітей¹⁶.

¹¹ Городецкая И.К. Международная защита прав и интересов детей. — М.: Международные отношения, 1973. — С. 74.

¹² Германское право. — М., 1996. — Часть 1. — С. 368.

¹³ Private international law. — Edinburg, 1990. — p. 496.

¹⁴ Рыжкова Е.А. Смешанные браки мусульман с мусульманами // Московский журнал международного права. — 1999. — № 4. — С. 58.

¹⁵ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб., 1903. — С. 498.

¹⁶ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. — М.: СПАРК, 1995. — С. 447.

У літературі післяреволюційного періоду одноставно підкреслювалося, що усиновлення є однією з форм сімейного виховання, що воно породжує сімейні правовідносини. Ця думка, звичайно, відповідала ідеї законодавця. Не випадково більшість авторів при визначенні усиновлення виходить із тих же правових наслідків, які воно породжує. Так, Н.А. Іванова, Ю.А. Корольов, П.І. Седугін та інші відмічають, що усиновлення полягає в добровільному прийнятті на себе батьківських обов'язків стосовно до чужої дитини¹⁷.

Таке визначення близьке до визначення поняття усиновлення, яке давав Г.Ф. Шершеневич. Але деякі автори вбачали виникнення родинних відносин між усиновлювачами й усиновленими, інші дотримуються протилежної точки зору, вважаючи, що спорідненість — юридичний факт, багато в чому відмінний від усиновлення, що відносини усиновлення мають свої риси, які не властиві правовідносинам між батьками та дітьми і навпаки. Треті, визначаючи поняття усиновлення, не розкривали суті відносин, які склалися в результаті усиновлення. Так, А.Г. Гойхбарг писав, що “усиновлення є створенням штучних сімейних відносин через відсутність, за загальним правилом, природного зв'язку”¹⁸. Це визначення є схожим з тим, що дає Г.Ф. Шершеневич.

В юридичній літературі Російської Федерації усиновлення або удочеріння розуміють як юридичний акт, унаслідок якого між усиновлювачами (усиновлювачем) та його родичами, з одного боку, та усиновленим — із другого, виникають такі ж права та обов'язки, як між батьками та дітьми, а також їх родичами за походженням¹⁹.

Г.М. Свердлов зазначав, що усиновлення є собою юридичним актом, у силу якого між усиновлювачем і усиновленим встановлюються такі ж відносини, які існують між батьками і дітьми²⁰.

Як визначає А.М. Белякова, усиновлення (удочеріння) — це юридичний акт, в результаті якого між особою, яка усиновлює (удочеряє) дитину — усиновлювачем і його родичами, з однієї сторони, і дитиною, яку усиновлюють (удочеряють) усиновленим, з іншої — виникають такі ж права і обов'язки, як між родичами за походженням²¹.

У вітчизняній літературі є ще декілька визначень юридичної природи усиновлення. А.М. Рабець стверджує, що шляхом усиновлення дитина приймається в сім'ю на виховання, при цьому виникають ті ж відносини, що і між батьками і дітьми²².

Дане визначення юридичної природи усиновлення не зовсім чітко відображає правове регулювання цього інституту в діючому законі. Правові наслідки усиновлення полягають не тільки в тому, що встановлюються правові відносини спорідненості між усиновлювачем і усиновленим. Правові відносини спорідненості встановлюються також між усиновлювачем і нащадками усиновленого, а також між родичами усиновлювача.

В законодавстві і юридичній літературі усиновлення іноді розуміють як самі правовідносини, які виникають між усиновлювачем і усиновленим на підставі акту усиновлення.

К.А. Граве визначає усиновлення як юридичний акт, у силу якого між двома сторонніми особами (усиновлювачем і усиновленим) виникають правові (як особисті, так і майнові) відносини, котрі існують між батьками і дітьми²³.

В.А. Рясенцев визначає усиновлення як юридичний акт, в результаті якого між усиновлювачем і його родичами, з однієї сторони, й усиновленим — з іншої, виникають такі самі

¹⁷ Іванова Н.А., Корольов Ю.А., Седугін П.И. Новое законодательство о браке и семье. — М.: Юридическая литература, 1970. — С. 84.

¹⁸ Гойхбарг А.Г. Сравнительное семейное право. — М., 1925. — С. 163.

¹⁹ Пчелинцева Л.М. Комментарий к Семейному кодексу РФ. — М.: Норма, 2002. — С. 411.

²⁰ Свердлов Г.М. Советское семейное право. — М.: Госюриздат, 1951. — С. 170.

²¹ Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. — М.: Юридическая литература, 1974. — С. 268.

²² Рабец А.М. Закон для семьи : вопросы и ответы. — Кемерово, 1991. — С. 100.

²³ Швыдак И.Г. Международная унификация коллизионных норм семейного права // Право и экономика. — 1995. — № 15-16. — С. 141

права і обов'язки, як між батьками і дітьми, іншими родичами за походженням²⁴.

В.І. Серебровський характеризує усиновлення також як юридичний акт, у силу якого усиновлювана особа урівнюється в особистих і майнових правах з рідними дітьми усиновлювача²⁵.

Відомий український цивіліст Г.К. Матвеев також визначає усиновлення як юридичний акт, у силу якого між усиновлюваним і його нащадками, з однієї сторони, й усиновлювачем і його родичами, з другої сторони, виникають такі ж права і обов'язки, як між родичами за походженням. Одночасно в силу цього акту усиновлені втрачають особисті та майнові права і звільняються від обов'язків у відношенні до своїх батьків та їх родичів²⁶.

На думку В.І. Бошко, усиновлення — це оформлене особливим юридичним актом прийняття в сім'ю тієї чи іншої особи на правах сина або доньки²⁷.

В юридичній літературі іноді протиставляють дві позиції. Деякі автори, як наприклад, Б.Л. Хаскельберг, розглядають усиновлення як підставу виникнення сімейних відносин²⁸. Інші, наприклад, Є.М. Ворожейкін, вважають його тільки формою сімейного виховання²⁹. На нашу думку, ці обидві позиції є вірними та вони не суперечать одна одній.

Усиновлення є самостійним інститутом сімейного права. Головним завданням інституту усиновлення є надання дітям, які залишились у силу тих чи інших обставин без батьківського піклування, благополучних умов виховання в сім'ї³⁰.

З цього можна зробити висновки, що міжнародне усиновлення — це також є самостійний інститут міжнародного приватного права, головним завданням якого є надання дітям, що залишились без батьківського піклування, сімейних умов та довгоочікуваних батьків.

Рішення колізійних питань усиновлення відповідно до законодавства держави, громадянином якого на момент подачі заяви про усиновлення є усиновлювач, відповідає міжнародній практиці. Адже дитині, усиновленій іноземцем, "належить покинути свою країну і жити в державі усиновлювача, де він у правовому відношенні повинен бути надійно захищений"³¹.

І.М. Кузнецова вважає, що застосування при усиновленні права відповідної іноземної держави "забезпечує надалі стабільність усиновлення в іноземній державі, і тим самим інтереси дитини будуть дотримані вже на стадії провадження усиновлення"³².

Таким чином, правові і соціальні питання міжнародного усиновлення повинні постійно знаходитися в центрі уваги не тільки відповідних державних структур, але також суспільства і правозахисних організацій.

Треба нагадати, що міжнародна спільнота розуміє: кожній дитині необхідно зростати в сімейному оточенні. Тому міжнародне усиновлення наразі є найкращим засобом забезпечення дітей батьками, які будуть не лише любити їх, а й зможуть створити сиротам нормальні умови для життя. Але для того, щоб усиновлення працювало на користь дітей та нових батьків, ця процедура має бути прозорою.

²⁴ Рясенцев В.А. Советское семейное право. — М.: Юридическая литература, 1982. — С. 216.

²⁵ Серебровский В.И. Основы советского государства и права. — М.: Юриздат, 1947. — С. 375.

²⁶ Матвеев Г.К. Советское семейное право. — М.: Юридическая литература, 1985. — С. 183.

²⁷ Бошко В.И. Очерки советского семейного права. — К.: Наукова думка, 1952. — С. 290.

²⁸ Шахматов В.П., Хаскельберг Б.Л. Новый Кодекс о браке и семье РСФСР. — Томск, 1970. — С. 246.

²⁹ Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР. — М.: Юридическая литература, 1977. — С. 215.

³⁰ Семейное право Украины / за ред. О.В. Дзери. — К.: Вентури, 1997. — С. 171.

³¹ Звеков В.П. Международное частное право: Курс лекций. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 404.

³² Кузнецова И.М. Новое в порядке усыновления детей // Журнал российского права. — 1997. — № 1. — С. 113.